

Almazaga Čatović *

UTJECAJ KRIZA NA TURIZAM

IMPACT OF THE CRISIS ON TOURISM

Sažetak

Putovanja i turizam podložniji su katastrofama i krizama od drugih ekonomskih aktivnosti. Prijetnje od terorističkih napada, prirodnih katastrofa, preko financijskih kriza do raznih opasnosti od zaraznih pandemija i klimatskih promjena snažno negativno utječu na putovanja i turistički promet, a time i na višestruke učinke turizma na ukupnu privredu. Različite razine rizika bitno određuju motivacija turista za putovanje, te razvijanje njihove svijesti o alternativnim turističkim destinacijama. Za razliku od regionalnih kriza koje su tek sporadično utjecale na trend razvoja turizma, od početka 21. stoljeća suočeni smo s nekoliko velikih kriza koje su drastično utjecale ili utječu na smanjenje turističke potražnje u svijetu: financijska kriza 2008.-2009. epidemija Covid-19 posebno izražena 2020. i 2021., kontinuirane klimatske promjene, te rat u Ukrajini 2022. Ove krize značajno ugrožavaju sigurnost turista, okoliš, te umanjuju imidž turističkih destinacija. Stoga se u novije vrijeme sve veća pozornost posvećuje proučavanju utjecaja krize na razvoj turizma, što je i predmet istraživanja u ovom članku.

Ključne riječi: turizam, teroristički napadi, Covid-19, financijska kriza, klimatske promjene.

Abstract

Travel and tourism are more susceptible to disasters and crises than other economic activities. Threats from terrorist attacks, natural disasters, through financial crises to various dangers from infectious pandemics and climate change have a strong negative impact on travel and tourist traffic, and thus on the multiple effects of tourism on the overall economy. Different levels of risk are significantly determined by the motivation of tourists to travel, and the development of their awareness of alternative tourist destinations. Unlike regional crises that only sporadically affected the trend of tourism development, since the beginning of the 21st century we have been faced with several major crises that have drastically affected or are affecting the reduction of tourism demand in the world: the financial crisis of 2008-2009, the Covid-19 epidemic, especially pronounced in 2020 and 2021, continuous climate changes, and the war in Ukraine in

* **Profesor emeritus dr. sc. Almazaga Čatović**, Internacionalni Univerzitet Travnik, BiH.

2022. These crises significantly threaten the safety of tourists, the environment, and diminish the image of tourist destinations. Therefore, more and more attention has recently been paid to the study of the impact of the crisis on the development of tourism, which is also the subject of research in this article.

Keywords: *tourism, terrorist attacks, Covid-19, financial crisis, climate change.*

1. UVOD: UTJECAJ KRIZA NA TURISTIČKE AKTIVNOSTI

Do pojave pandemije Covid-19 tokom 2020. godine turizam je kao jedan od najvećih ekonomskih sektora bio među najpropulzivnijim sektorima ekonomskog razvoja svijeta, posebno u zemljama u kojima ova sektor značajno participira u stvaranju bruto domaćeg proizvoda (GDP). U svjetskim razmjerama to je treća po veličini izvozna kategorija (poslije naftne i hemijske industrije) i u 2019. godini činila je 7% globalne trgovine. Turizam podržava jedno od 10 radnih mjesta i obezbjeđuje egzistenciju za više miliona ljudi u zemljama u razvoju i razvijenim ekonomijama. Nekim zemljama donosi više od 20% njihovog GDP-a. U nekim malim otočnim državama u razvoju turizam je činio čak 80% izvoza, dok također predstavlja važne udjele u ekonomijama razvijenih i zemalja u razvoju (UNWTO, 2021).

Kako su putovanja i turizam podložniji katastrofama i krizama od ostalih privrednih djelatnosti, krizne situacije sve više utječu na globaliziranu turističku industriju. U današnje vrijeme prijetnje od terorističkih napada, prirodnih katastrofa, preko financijskih kriza do raznih zarazno pandemijskih opasnosti utiču na svakodnevni život, a njihov uticaj negativno se odnosi na atraktivnost turističkih destinacija. I krize i katastrofe značajno utječu na smanjene protoka turista, planova putovanja turista, rast nezaposlenosti i smanjenje ulaganja poduzeća. Sve ove krize, svaka na svoj način ugrožavaju sigurnost turista, a sigurnost je jedan od presudnih faktora kod njihovog odabira turističkih destinacija. Različiti nivoi rizika značajno određuju motivaciju turista za putovanje, i razvija njihovu svijest o alternativama turističkih destinacija.

Treba skrenuti pažnju i na negativne efekte masovnog turizma na turistička područja i destinacije, koje također utiče na sigurnost turista, iako se ovi efekte ne kvalifikuju kriznim situacijama. Ovaj problem posebno se očituje u socijalnoj, ekonomskoj i infrastrukturnoj opterećenosti prostora turističkih destinacija (Beata Tuszyńska, 2018). Da se radi o ozbiljnom problemu opterećenosti prostora govori i upotreba novog termina *overtourism* (prekovremeni turizam).

Overtourism je kompleksan fenomen koji snažno utiče na životnu sposobnost mjesta, kao i na iskustva stanovnika, posjetilaca i različitih zainteresovanih strana koji su direktno ili indirektno uključeni ili pogođeni turizmom (Postma, A., 2013; Bellini, N., Go, F. M., & Pasquinelli, C., 2016). Svojim boravkom, turisti povećavaju potrošnju vode i energije, proizvode znatne količine krutog otpada, emisija i otpadnih voda. Dolazi do preopterećenja infrastrukture, uništavanja okoliša, velikih gužvi u prometu, degradacije kulturne baštine, problema u opskrbi te nezadovoljstva domicilnog stanovništva. Izazovi kako izgraditi objekte, obezbijediti energiju, vodu i upravljanje otpadom, razviti nove zalihe hrane i zaštititi kulturnu baštinu lokalnih zajednica, zaista je ogromna kriza. Izazvana na ovaj način, kriza bi mogla rezultirati daljom degradacijom životne sredine, povećavajući složenost ekoloških problema, kao što su

acidifikacija okeana, klimatske promjene, zagađenje i dalje uništavanje dragocjenog staništa za biološku raznolikost.

Povremeni, regionalni – geopolitički, prirodni i epidemiološki događaji, manje više predviđenog trajanja (rat u Persijskom zalivu, teroristički napad na Svjetski trgovinski centar, epidemija SARS, H1N1, cunami u Jugoistočnoj Aziji) nisu značajnije prekidali rastući trend turističkog prometa. Za razliku od regionalnih kriza, koje su tek sporadično uticale na razvojni trend turizma, od početka 21. stoljeća suočeni smo sa nekoliko velikih kriza koje su drastično uticale ili utiču na smanjenje turističke tražnje u svijetu: finansijska kriza 2008-2009. godine, epidemija Covid-19 naročito izražena 2020. i 2021. godine, te rat u Ukrajini 2022. godine. Ove krize značajno ugrožavaju sigurnost turista, životnu sredinu, umanjuju imidž destinacije. Otuda se sve veća pažnja posvećuje proučavanju uticaja kriza na razvoj turizma.

Posebni fokus razmatranja kriza na turizam je negativno medijsko izvještavanje o ovim pitanjima, koje pogoršava pesimističnu sliku o turističkoj destinaciji među putnicima.

2. UTJECAJ TERORIZMA, POLITIČKIH KRIZA I PRIRODNIH KATASTROFA NA TURIZAM

Prijetnja opasnosti od terorizma je zastrašujuća za sve ljude, pa dakako i za potencijalne turiste. Teroristički napadi su potpuno nepredvidivi, a izvode se s ciljem iznenadnog nanošenja materijalnih šteta i ljudskih žrtava. Mnogi autori upućuju da je strah turista od terorizma znatno veći od stvarnog rizika (ukupan broj ljudi širom svijeta koji su ubijeni od strane terorista je otprilike koliki i broj onih koji su se udavili u kadama u SAD). (Philip Bobbitt, P, 2008). Pa ipak, opasnost za turiste od terorizma je velika, jer su turisti vrlo "privlačni" teroristima (teroristi se lako umiješaju u grupe turista). Sem toga turističke destinacije su savršene strateške mete za izvođenje napada, a na udaru su transportna infrastruktura (kopnena, aero, plovna), turističko-hotelski kapaciteti, kongresi, festivali, karnevali, sportske priredbe, itd. Najveće negativne efekte po turizam u povijesti izazvao je teroristički incident u Španiji 1985. godine, koji je sljedeće godine rezultirao smanjenjem dolaska 140.000 turista, a u istoj godini 54 % američkih turista je otkazalo svoje rezervacije u Evropi. U tom istoj godini Svjetska turistička organizacija (UNWTO) je ubilježila gubitak od 105 milijardi dolara prihoda od turizma zbog straha od terorističkih napada. Drugi primjeri velikih terorističkih napada donese drugačija iskustva i pokazuju da sem na prostoru turističke destinacije na kojoj je izvršena teroristička akcija, lokalni terorizam ne umanjuje znatno svjetski turistički promet. Npr., teroristički napadi na SAD u septembru 2001. godine na Svjetski trgovački centar imali su značajne posljedice na pad ekonomskih i turističkih aktivnosti u New Yorku (Newyorška berza je bila zatvorena 6 dana, indeksi osnovnih dionica berze su pretrpjeli najveći pad u povijesti u jednom danu, turistički promet toj godini smanjen je za 6,1%), dok je ukupan svjetski turistički promet imao pad za samo 0,5% (David Mc. A Bake, 2014).

Političke krize (ratovi, državni udari, demonstracije, štrajkovi, itd.) imaju produžen negativan efekat na turistički promet (Snežana Milićević, Vladimir Ervaćanin, 2016). Npr., 1989. godine je nakon demonstracija na Trgu nebeskog mira u Pekingu oko 11.500 turista otkazalo posjetu Pekingu. Za vreme političkih kriza u Grčkoj, 1964., 1988. i 1991. godine, znatno su smanjeni dolasci turista u tu zemlju. Takođe, zbog sirijskog sukoba u posljednjim godinama došlo je do

značajnog smanjenja turizma prema Bliskom istoku i sjevernoj Africi. Međutim, političke krize ne moraju uvijek imati negativne efekte na turistička kretanja. Primjer je pad Berlinskog zida, kada je efekat krize bio povećanje slobode kretanja ljudi i vizna liberalizacija, što je imalo pozitivan uticaj na razvoj turizma. Empirijske analize ukazuju da su hoteli i turističke agencije osjetljiviji na makroekonomske i političke šokove od drugih turističkih djelatnosti poput restorana i banja.

Prirodne katastrofe (poplave, požari, zemljotresi i uragani) izazivaju pad turizma naročito kada dođe do uništavanja infrastrukture koja je ključna za razvoj turizma u pogođenoj oblasti, kao što su saobraćajnice, bolnice, turističke atrakcije, itd. Čunami u Indijskom okeanu, 2004. godine, usmrtio je 275.000 ljudi i razorio obalu nanijevši veliku štetu, od Indonezije sve do Somalije u Africi, što ga čini jednim od najsmrtonosnijih prirodnih katastrofa u modernoj historiji. Među žrtvama je bio i veliki broj turista i turističkih radnika. Posljedice ove prirodne katastrofe na razvoj turizma produžile su se već naredne godine. Maldivi su, na primer, zabelježili pad turista za skoro 36% u 2005. godini. Čunami 2012. godine u Japanu (oblast Tohoku) je bila najveća nuklearna katastrofa nakon incidenta u Černobilju. Kriza se manifestovala kroz dramatičan pad broja inostranih turista za oko 62% u aprilu 2011. godine. Postojala je prijetnja da se usljed nuklearne katastrofe u Fukušimi, izgubi poverenje turista na duži period. Već u narednoj godini, domaća turistička tražnja je povećana, prije svega kroz povećanje učešća mladih japanskih turista u putovanjima, a ubrzo je došlo i do rasta broja inostranih turista (WTCC, 2012).

3. UTJECAJ GLOBALNE FINANCIJSKE KRIZE 2008.-2009. NA TURIZAM

Globalna ekonomska kriza, nastala kao finansijska kriza na tržištu nekretnina SAD i prerasla u ekonomsku krizu koja je u kratkom periodu pogodila čitav svijet, smatra se jednom od najrazornijih kriza poslije Drugog svjetskog rata. Ono što je finansijsku krizu iz 2008-2009. godine učinilo specifičnom, izdvajajući je od predhodnih uticaja kriznih situacija na sektor turizma je činjenica da je relativno brzo poprimila svjetske razmjere te da su podjednako pogođene i razvijene zemlje, ali i zemlje u razvoju. Razvijene zemlje su bile pogođene recesijom, dok su zemlje u razvoju bilježile trend usporenog ekonomskog rasta. Kriza je produbila globalni problem siromaštva (456 miliona ljudi ušlo je u zonu ekstremnog siromaštva, nezaposlenosti je porasla sa 5% u 2007. na 10% do kraja 2009). U Evropi, utjecaj finansijske krize posebno je bio izražen u Grčkoj, Hrvatskoj, Španiji, Portugaliji i Kipru, koje su nekoliko godina zaredom imale negativan rast (*Europsko gospodarstvo od početka tisutljeća*, https://www.dzs.hr/european_economy/images)

Kriza je pogodila sektor turizma i trajala je 15 uzastopnih mjeseci negativnog rasta do oktobra 2009 (UNWTO (2009)). Kriza 2008-2009. godine je doprinela prvom ozbiljnijem padu s kojim se sektor turizma suočavao na globalnom nivou. Sektor turizma je doživio značajan opadanje prometa i promjene u putničkim navikama, kao što je smanjenje putovanja na duge udaljenosti u korist putovanja na kratke udaljenosti, uključujući unutarregionalna i domaća putovanja. Razvijajući se kao globalna recesija, finansijska kriza je imala značajan uticaj na međunarodni turizam, najteža do tada u posljednjim decenijama (UNWTO, 2011). Međunarodni dolasci turista u 2008. godini pali su za 4%, a prihodi od međunarodnog turizma za 6%. U 2009. u odnosu na

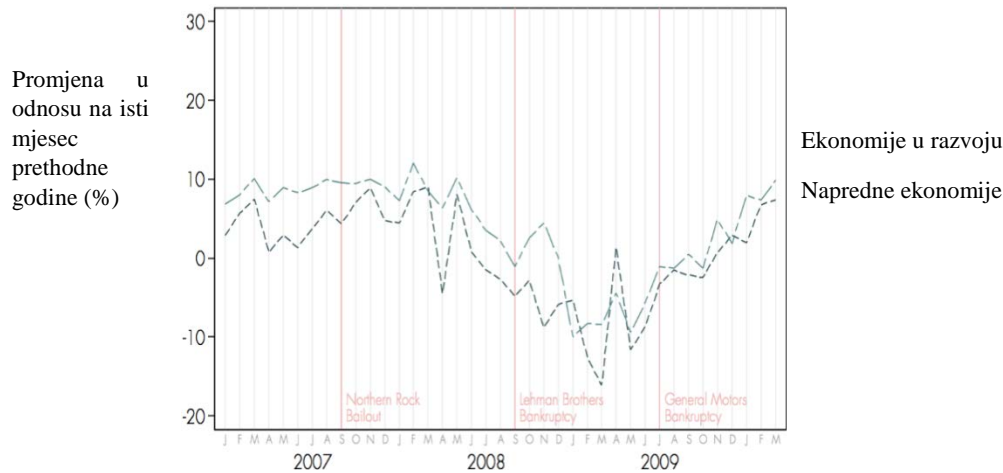
2008. godinu prihodi od međunarodnog turizma su bilježili realni pad od 5,7%, dok su dolasci turista pali za 4,2% globalno u 2009. godini.

Kriza je dostigla vrhunac u martu 2009. godine, sa smanjenjem dolazaka međunarodnih turista od 12% (u odnosu na 2007). Od tada, međunarodni dolasci turista su se stalno oporavljali i postali pozitivni tokom posljednjeg kvartala 2009. godine. Svi turistički regioni, zabilježili su pad turističkog prometa u 2009. u odnosu na 2008. godinu. Jedino je afrički region bio izložen manjem utjecaju i ostvario rast prometa. Sa druge strane, turizam na Srednjem Istoku, koji je, do tada, bio u ekspanziji, doživio je pad za 5,4%. Američki i evropski region, imali su pad za 4,7%, odnosno za 5,1%, a azijsko-pacifički region smanjenje broja turista za 1,6%.

Međunarodni turizam u razvijenim ekonomijama mnogo više je bio pogođen nego u ekonomijama u razvoju. Rast međunarodnih turističkih dolazaka postao je negativan tokom 2009. godine širom svijeta sa izuzetkom zemalja s niskim prihodima. Osim Afrike, gdje su stope rasta ostale na pozitivnom nivou, sve regije su u 2009. doživjele negativan rast dolazaka međunarodnih turista. Najviše su pogođene zemlje sa jakim vezama s evropskim i sjevernoameričkim izvornim tržištima. Zemlje s diverzificiranijom tržišnom bazom bile su relativno manje pogođene smanjenjem međunarodnog turizma tokom globalne ekonomske krize. Što se tiče turističkih segmenata, najviše su stradala poslovna putovanja. U poređenju sa drugim sektorima, zapošljavanje u hotelima i restoranima manje je pogođeno globalnom ekonomskom krizom. U prosjeku, rast zaposlenosti u prvim kvartalima 2009. godine i dalje je pozitivan, sa drugim najvećim postotkom nakon javne uprave. Negativan rast zaposlenosti u hotelima i restoranima uočen je samo među razvijenim ekonomijama, te po regijama u Evropi i Americi.

Iako se negativan efekat smanjenja potražnje za izvozom turizma uzrokovanog globalnom ekonomskom krizom može uočiti u podacima o dolascima međunarodnih turista u svim prihodovnim i regionalnim grupama, njegov intenzitet i trajanje uveliko varira između različitih regiona, kao i subregija. Sjeverna i zapadna Evropa, Sjeverna i Centralna Amerika, kao i južna Azija bile su posebno pogođene naglim padom turističkih tokova. S druge strane, Bliski istok i neke zemlje na Karibima bile su znatno manje pogođene i uspjele su se znatno brže oporaviti. Afriku nije zahvatila kriza u pogledu dolazaka međunarodnih turista. Što se tiče dohodovnih grupa, zemlje sa niskim dohotkom bile su znatno manje pogođene i oporavile su se znatno brže od ostatka svijeta, a posebno zemalja s visokim dohotkom. Analiza mjesečnih podataka o dolascima međunarodnih turista između razvijenih ekonomija i ekonomija u razvoju (vidi sliku 7) otkriva tek neznatno različite trendove između ove dvije grupe zemalja.

Slika 7. Međunarodni dolasci turista: napredne u odnosu na ekonomije u razvoju (januar 2007-mart 2010)

Izvor: UNWTO, IMF, Data

Sektor turizma se u 2010. godini oporavio brže nego što se očekivalo. Već u prvih 8 mjeseci ove godine godine, sektor turizma se toliko oporavio da je premašio visinu turističkog prometa prije krize (UNWTO, 2010). U toku 2010. godine zabilježena je stopa rasta međunarodnih dolazaka turista od 7%. Oporavak potvrđuje otpornost sektora na srednji i dugi rok i njegovu ulogu ključnog pokretača rasta i prijeko potrebnog zapošljavanja u promjenjivom ekonomskom okruženju (UNWTO, 2011).

4. KORONA KRIZA – EKONOMSKI UTJECAJI BEZ PRESEDANA

4.1. Utjecaj zdravstvenih kriza

Od zdravstvenih kriza, koje usljed opasnosti od zaraza, znatno obaraju turistički promet posljednjih godina imali smo nekoliko ozbiljnih kriza, kao što su epidemije H1N1, SARS i virus ebole u Africi, i nadasve Covid-19. Zdravstvene krize smanjuju međunarodni turizam i u razvijenim i zemljama u razvoju. Najrazornije posljedice po razvoj zdravlja i turističkog prometa ima pandemija Covid-19.

Epidemija SARS, koja se razvila u Kini, smanjila je broj međunarodnih dolazaka za 1,2% i utjecala na znatno smanjenje broja putovanja u avio-saobraćaju, a također i na pad prometa u azijsko-pacifičkom regionu za 9%, te otkazivanje Svjetskog prvenstva u ženskom fudbalu 2003. godine i premještanje organizacije u SAD, kao i ogroman pad prometa u restoranima u Kini, kao i u kineskim restoranima u Severnoj Americi. U toku trajanja pandemije SARS-a bilo je zaraženo oko 8000 ljudi, a manje od 100 umrlo u 29 zemalja. Azijska regija i Pacifik imali su veće učinke od ostalih regija (Chang, C. L., McAleer, M, Wang, Y. A., 2020).

Od svih zdravstvenih kriza učinci pandemije Covid-19 na ukupne društvene tokove i zdravlje ljudi, uključujući i turizam, su najveći. Radi se o znatno većim učincima od onih koje je izazvala pandemija SARS-a. Razlog većeg utjecaja Covid-19 od prethodne pandemije je globalizacija ili širenje globalnih ekonomija i stanovništva. Zdravstveni aspekti bili su jedno od najznačajnijih pitanja posljedica situacije s Covid-19, jer ova pandemija ima direktan učinak na ljudsko tijelo, ostavlja posljedice i po zdravstvene radnike, izaziva mnoštvo psiholoških posljedica i ono, što je napogubnije, odnosi ljudske živote.

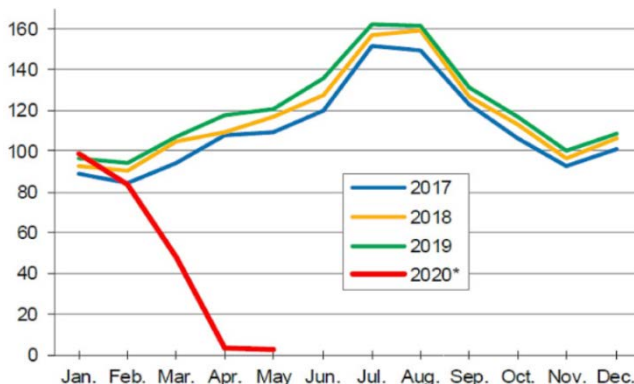
4.2. Pojava virusa Covid-19 – ograničenja turističkog prometa

Povijesno tržište svjedočilo je krivulji rasta do 2019. godine. Izbijanje pandemije i razna vladina ograničenja u turističkoj industriji doveli su do značajnog pada međugodišnje stope rasta u 2020. godini. Kao rezultat toga, povijesno tržište 2017-2021. doživjelo je pad što je dovelo do negativne složene godišnje stope rasta tijekom cijelog povijesnog razdoblja (Sneha Verghese, 2022). Pojava smrtonosne bolesti Covid-19 tokom 2020. rezultirala je ogromnim financijskim gubicima i izazvala globalnu zdravstvenu i ekonomsku krizu širom svijeta, pretvorivši se u globalnu krizu (recesiju) bez presedana u novijoj povijesti. Širenje ove pandemije zahtijevalo je provedbu mjera fizičke udaljenosti i ograničenja mobilnosti, uključujući međunarodne zabrane putovanja, u mnogim zemljama. Drastično ograničavanje mobilnosti i druge posljedice zatvaranja država (*lockdown*-i) ugrozile su opskrbne lance, zatvoreni su proizvodni kapaciteti i uslužne djelatnosti. Kriza je podsjećala na ogromnu prirodnu katastrofu, ali je razlika u tome da se katastrofe osjećaju lokalno ili regionalno, a pandemijska kriza je zahvatila čitav svijet.

Poređenje između globalne finansijske krize iz 2008/09. i krize Covid-19 nije validno jer je prva nastala prvenstveno zbog šoka potražnje, dok je kriza izazvana pandemijom Covid-19 kombinacija šokova ponude i potražnje (Lucie Plzáková, Egon Smeral, 2022). Lanci isporuke su prekinuti i milioni ljudi su ostali bez posla, barem privremeno, jer su vladine mjere primorale većinu preduzeća da se zatvori kako bi se smanjio rizik od infekcije. No, nisu zatvarana samo preduzeća već i same države. Zatvaranja država su izazvala sveliki pad turističke aktivnosti širom svijeta. Pandemija Covid-19 negativno povećava probleme mentalnog ozdravljenja i utiču na ponašanje turista i njihovo mentalno blagostanje. Kao rezultat toga, turisti odustaju od planiranih planova putovanja u strahu od zaraze bolesti, jer se im se čini da je nemoguće izbjeći prijenos virusa tokom putovanja. Osim toga, putovanja turista povećavaju rizik od infekcije za druge putnike u avionu u nedostatku efikasnih vakcina. U strahu od rizika, turisti otkazuju svoje planirane planove putovanja, ljudi imaju strah da virus mogu dobiti na putovanju, te turistički promet vratolomno opada (Mamirkulova et al., 2020).

Vlade širom svijeta zatvorile su svoje granice i uvele ograničenja mobilnosti kako bi umanjile širenje koronavirusa. Slika 8 pokazuje da je trend rasta turističkih posjeta prije izbijanja pandemije (2017-2019) naglo zaustavljen i značajno smanjen u 2020. godini.

Slika 8. Trend kretanje svjetskih turističkih posjeta 2017-2020. godine

Izvor: World Tourism Organization (UNWTO).

Turizam je jedan od sektora koji je najviše pogođen pandemijom Covid-19, utječući na ekonomiju, sredstva za život, javne usluge i mogućnosti na svim kontinentima. Pogođeni su svi dijelovi njegovog ogromnog lanca vrijednosti. U toku 2020. godine bilo je ugroženo čak 100 miliona direktnih poslova u turizmu, pored sektora povezanih s turizmom, kao što su radno intenzivni sektori smještaja i prehrambenih usluga koje pružaju zaposlenje za 144 miliona radnika širom svijeta. Mala preduzeća (koja pokrivaju 80% globalnog turizma) su posebno bila ranjiva, a među najugroženijim kategorijama bile su žene (koje čine 54% radne snage u turizmu), mladi i radnici u neformalnoj ekonomiji su među najugroženijim kategorijama (UNWTO, 2021).

Pandemija COVID-19 i uvedene mjere suzbijanja ozbiljno su oštetili svjetsku ekonomiju. Kao rezultat doslovnog slobodnog pada potražnje i proizvodnje, globalna ekonomija je zaronila u duboku recesiju: svjetski GDP je smanjen za 3,5% u 2020, a GDP u eurozoni se smanjio za čak 6,7 %. Epidemija virusa utjecala je na putovanja i turističke aktivnosti i izazvala globalni kolaps putovanja od sredine marta 2020. godine. Turistička potražnja je doživjela dramatičan pad u 2020. kao rezultat ekonomske krize i primjene mjera suzbijanja: zatvoreni hoteli i restorani, turističke agencije bez posla, otkazani avio-prijevoz, kao i ograničenja mobilnosti i kontakta koja su veoma pogodila industriju (Lucie Plzáková, Egon Smeral (2021). Dolasci međunarodnih turista pokazali su nagli pad od 56% od januara do maja, i pad od 97% u aprilu i 98% dolazaka pao u maju 2020. Izvozni prihodi od turizma su u 2020. godine su prema najcrnjim procjenama pali za čak 910 biliona dolara.

Sve u svemu, pandemija Covid-19 ugrožava same temelje turističke privrede, odnosno (Sanda Čorak i Matina Gjurašić, 2021):

1. Iznos diskrecijskog dijela dohotka koji se troši na turizam i putovanja se smanjuje zbog globalne ekonomske krize i pada GDP-a većine razvijenih zemalja koje su istodobno i glavna emitivna tržišta,

2. Smanjuje se prometna povezanost emitivnih i receptivnih turističkih regija zbog uspostave epidemioloških mjera usmjerenih na suzbijanje brzog širenja bolesti i destinacije su sve teže dostupne ili nisu dostupne uopće,

3. Smanjuje se i sloboda kretanja građana unutar matične države što dovodi do smanjenja domaće potražnje,

4. Bolest Covid-19 najviše ugrožava starije dobne skupine (65 godina i više, tzv. "srebrene pantere") koje su do sada bili jedan od najvažnijih tržišnih segmenata za produženje turističke sezone, a koji će vjerojatno ubuduće biti znatno manje skloni putovanjima pa će se samim time i produbiti problem sezonalnosti, koji muči ne samo hrvatski turizam nego i turizam svih zemalja čija se ponuda temelji na turizmu „sunca i mora“, te

5. Općenito govoreći, narušava se povjerenje između turističke ponude i potražnje, što je možda i najveći problem s obzirom na to da se povjerenje dugo gradi i lako se gubi, ali to predstavlja očekivanu reakciju ljudi na nekontrolirano i brzo širenje nove, nepoznate i potencijalno smrtonosne zarazne bolesti.

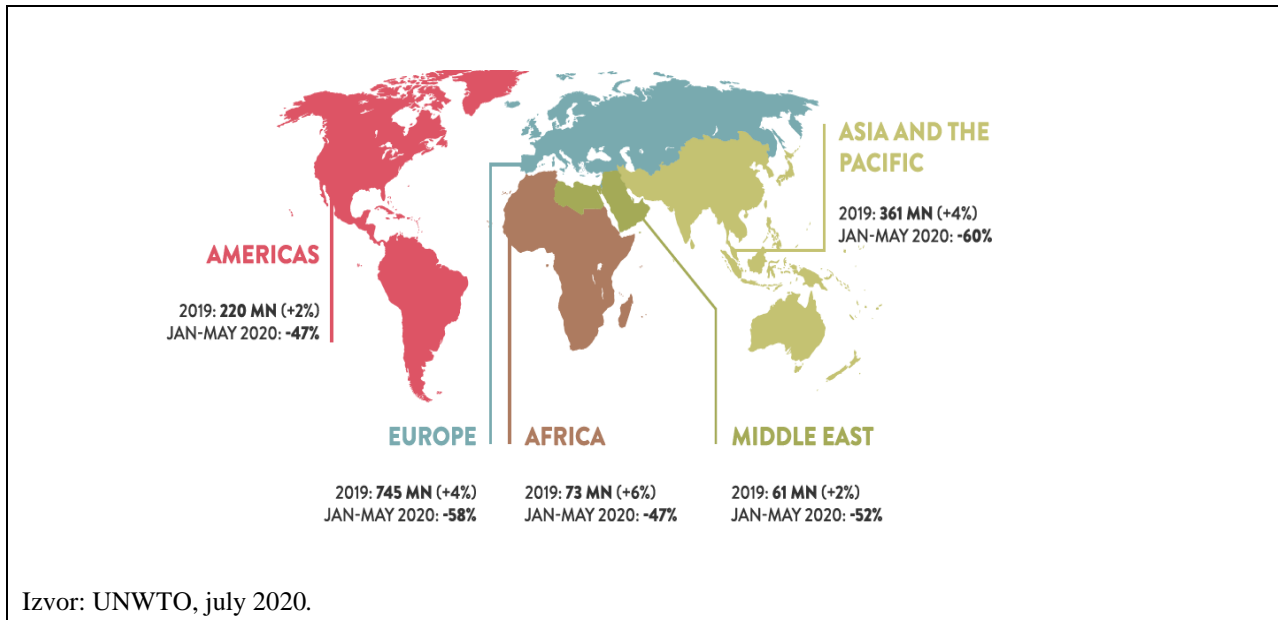
4.3. Dramatičan pad turizma u najugroženijim regijama i zemljama

S obzirom na visoku nesigurnost u pogledu trajanja pandemije u različitim dijelovima regiona, te povezane vanredne situacije i naknadne mjere opuštanja, teško je procijeniti kratkoročne, srednjoročne i dugoročne uticaje pandemije Covid-19 na turizam. Generalno, sa 56% manje

međunarodnih putnika 320 milijardi dolara je izgubljeno u izvozu od turizma za pet mjeseci 2020. - preko 3 puta više nego što je izgubljeno u ekonomskoj krizi 2009. (UNWTO, july 2020).

Kako su zemlje poduzele mjere za ublažavanje uticaja krize u turizmu, daju se preporuke za ubrzanje pripreme sektora za ekonomski oporavak, dok povećanje diversifikacije, kao i ekološke i društvene održivosti (UNWTO, july 2020).

Slika 6. Međunarodni dolazak turista 2019. – I-V 2020.

U prvih pet mjeseci turistički promet u svijetu opao je za 56% (slika 5). Najveći pad doživjeli su regioni: mediteranska Evropa (-65 %), Sjeverna i Istočna Azija (-65 %), Sjeverna Evropa (- 4 %) i Sjeverna Afrika (-53 %). Najveći pad GDP-a u 2020. godini doživjeli su Kanarski otoci (smanjenje za 20 % GDP-a) i Španija (smanjenja za 10,8 % GDP). U 2020. izgubljeno je 62 miliona poslova, a ostalo je samo 271 milion zaposlenih širom sektora na globalnom nivou. Ovaj pad od 18,6% osjetio se u cijelom sektoru, sa mala i srednja preduzeća — koja čine oko 80% svih globalnih preduzeća preduzeća u turističkom sektoru— koja su posebno pogođena pored žena, mladih i manjine. U međuvremenu, sektor je pretrpio gubitke od skoro 4,9 biliona dolara, sa globalnim doprinos GDP-u opao je za 50,4% na godišnjem nivou, u poređenju sa padom od 3,3% globalna ekonomija.

Slika 7. Efekti Corona-19 na pojedina regionalna područja u svijetu

Covid-19 bi mogao gurnuti pola miliona ljudi u siromaštvo. Dodatni ljudi u siromaštvu zbog pada prihoda od 20 posto uzrokovanog recesijom Covid-19

Izvor: World Economic Forum (2020).

Region Evrope najviše doprinosi globalnoj industriji putovanja i turizma. Do pojave pandemije Covid-19 turizam Evropske unije činio 50% udjela u svjetskom turizmu (Naslund et al. (2015). Pred izbijanje pandemije, 2019. godine, evropski turizam je uključivao 3 miliona preduzeća, zapošljavao 22,6 miliona ljudi (11% ukupne zaposlenosti u Evropskoj Uniji) i činio 9,5% GDP-a Evropske unije.

Države koje su najviše pogođene koronavirusom u Evropi su Španija, Italija, te Francusku, Velika Britanija, Švicarska i zemlje Beneluksa. Turizam je jedan od sektora koji je najviše pogođen Covid-om, kako kratkoročno tako i srednjem i dugom roku.

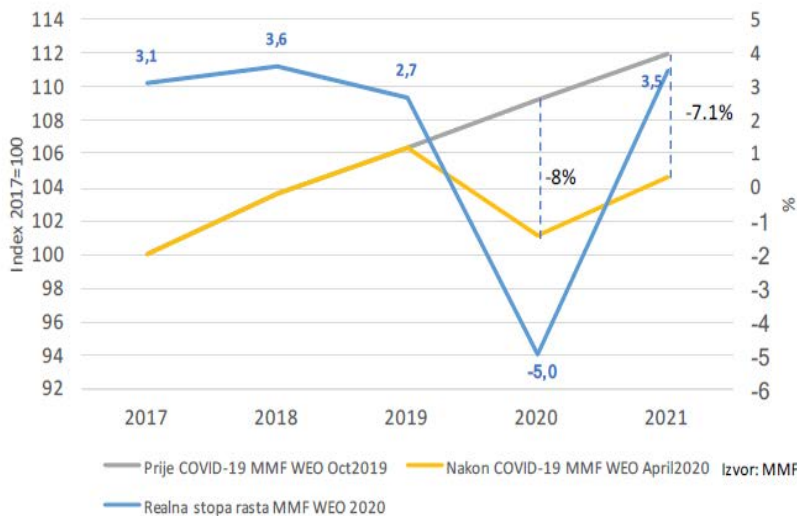
Turistička potražnja je već pokazivala dramatične efekte početkom proljeća 2020. godine. Prema UNWTO-u, međunarodni dolasci turista (posjetioci s noćenjem) smanjeni su u 2020. godini za 74%, u Evropi međunarodni dolasci opali su za 70%. U Evropskoj uniji u cjelini, noćna potrošnja domaćih stanovnika smanjena je u 2020. godini za gotovo 30%, a noćna potrošnja nerezidentnih turista smanjena je za oko 70% (UNWTO, 2021). To je uključivalo naredbu o ostanku kod kuće, gašenje svih nebitnih ekonomskih aktivnosti i ograničenja interne i međunarodne mobilnosti. U ovoj fazi, epidemija je ostala koncentrisana u sjevernoj Italiji. Ova ograničenja su ukinuta tokom mjeseca maja 2020. Snažne mjere suzbijanja su se pokazale djelotvornim u zaustavljanju širenja bolesti, a Italija je imala skoro nultu stopu novih slučajeva Covid-19 ljeta. Početkom juna ograničenja putovanja između zemalja članica EU, šengenskog prostora zemlje i Ujedinjeno Kraljevstvo su ukinute, a ulazni turizam se postepeno nastavio. Novo stopa slučajeva ponovo je počela da raste krajem avgusta, a na jesen drugi talas zaraza je pogodila Italiju u cijeloj zemlji, a gotovo nijedna pokrajina nije pošteđena porasta infekcije.

Republika Crne Gore u 2020. godini ostvarila je 83,2% manje dolazaka turista i 82,1% manje noćenja u usporedbi sa 2019. godinom. Stranih turista u 2020. godini je bilo 350 795, a domaćih turista 93 270. Od ukupnog broja noćenja, 6,1% ostvarili su strani turisti, a 13,9% noćenja ostvarili su domaći turisti. U noćenjima stranih turista, u 2020. godini, najviše noćenja ostvarili su turisti iz Srbije (20,2%), Ruske Federacije (17,7%), Bosne i Hercegovine (15,2%), Ukrajine (8,5%), Albanije (6,7%), Kosova (5,8%), Njemačke (3,3%) i Bjelorusije (2,8%). Turisti iz ostalih zemalja ostvarili su 19,8% noćenja. U Italiji je zabilježeno u 2020. godini 16.511,911 dolazaka, u odnosu na 2019. godinu, i 65.443,607 noćenja, dok je 2019.godine bilo 65.010,220 dolazaka stranih turista i 220.662,684 noćenja stranih turista gdje vidimo pad dolazaka za 25,40% te pad noćenja za 70,34%. U Španiji je 2020. godine zabilježeno 18.900,000 dolazaka stranih turista

nasuprot 2019. godine kada je bilo 83.500,000 stranih turista i 2.547,905 domaćih turista. Što se tiče Republike Grčke u 2020. godini bilo je 7.400,000 milijuna stranih turista, što je nasuprot 2019. godine kada je bilo 31.300,000 stranih turista nizak broj turista. Dok su domaći turisti u 2019. godini ostvarili 9.160,000 dolazaka (Narina Stanić, 2021).

Pandemija Covid-19 zaustavila je ekonomski rast Bosne i Hercegovine i snažno pogodila rast turističkog sektora (UN, 2020). Nekoliko godina prije izbijanja pandemije ekonomski rast se kretao oko 3 %, da bi se u 2020. godini taj rast smanjio za 5%, što podrazumijeva gubitak GDP-a od 8% u poređenju s trendom rasta prije pandemije (slika 8).

Slika 8. Realni GDP (lijevo) i stopa rasta (desno) prije i nakon Covid-19

Očekivani negativan šok u Bosni i Hercegovini je manji u poređenju s prosjekom u EU koji iznosi -8,3% i sa susjednom Hrvatskom, u kojoj iznosi -10,8%. Jedan od razloga je relativno nizak nivo razvoja. GDP po glavi stanovnika po PPP iznosi 32% od prosjeka EU-27. Drugi važan faktor je ekonomska struktura: udio teško pogođenih sektora, kao što su transport i usluge skladištenja, smještaja i prehrane u ekonomiji Bosne i Hercegovine je relativno nizak, iako značaj trgovine i prerađivačke industrije čini ekonomiju Bosne i Hercegovine izloženom šoku od pandemije Covid-19.

Od privrednih sektora u Bosni i Hercegovini najveći udar je pretrpio sektor turizma. U odnosu na prvu polovinu 2019, broj turističkih dolazaka u periodu januar-juni 2020. je za 77,2%, a u julu za 8,2%.

5. PERSPEKTIVE DALJEG RAZVOJA TURIZMA

5.1. Kriza kao šansa

Kriza je uvijek i šansa da se stvari počnu mijenjati, prilika za preispitivanje načina na koji turizam stupa u interakciju sa našim društvima, drugim privrednim sektorima i prirodnim

resursima i ekosistemima; bolje mjeriti i upravljati njime; kako bi se osigurala pravedna raspodjela njegovih koristi i unaprijedila tranzicija ka neutralnoj i otpornoj turističkoj ekonomiji. Dakle, krizu može biti prilika za stvaranje veće dodane vrijednosti u turizmu. Za mnoge stručnjake i nije najvažnije kako će turizam preprobditi krizu, već kako će i s čim izaći iz nje i ponašati se nakon nje.

Za adekvatno upravljanje krizama u turizmu, date su određene mjere kojima se preventivno djeluje na mogućnost izbijanja krize i ublažavaju negativni efekti nakon izbijanja. Bez obzira na vrstu i vrijeme trajanja kriznih događaja, turizam je do sada pokazao izuzetnu sposobnost oporavka. Kako su neke krize većih razmjera, za oporavak od njih je potrebno puno više vremena, te su time i utjecaji istih veći. Za vrijeme krize od iznimne je važnosti krizni menadžment, kako bi se na najbezbolniji i brži način, planiranjem i provođenjem mjera i aktivnosti kriza prevladala. Isto tako, krizne situacije se možda u većini slučajeva ne mogu izbjeći, ali mogu se pokušati smanjiti njihovi utjecaji.

Poboljšano upravljanje zdravstvenim krizama i povoljno političko, korporativno i ekonomsko okruženje mogu pomoći zemljama da postanu otpornije na prirodne katastrofe i poboljšaju sposobnost svojih turističkih industrija da im se odupru. Kriza COVID-19 je prekretnica za usklađivanje napora za održavanje sredstava za život ovisni o turizmu sa ciljevima održivog razvoja i osiguravanje otpornije, inkluzivnije, ugljično neutralne i resursno efikasne budućnosti.

Turistička kriza bi također mogla biti ogromna prilika za svijet da ubrza implementaciju zelene ekonomije, korištenje održivih tehnologija i pružanje liderstva u svijetu u održivosti.

Kako bi se zaustavili negativni trendovi i stvorili mehanizmi za uspješnu borbu protiv sezonalnosti čime bi se poboljšala i proširila ponuda hrvatskog turizma, nužno je osigurati primjenu određenih mjera za suzbijanje sezonalnosti, a to su (Čavlek N. i ostali, 2010):

- osavremenjivanje turističkih proizvoda destinacija prema konceptu razvoja specifičnih oblika turizma (kongresni, turizam, kulturni turizam, ekoturizam itd.);
- tržišno usmjerenje svake pojedine destinacije i specijalizacija njihove ponude prema odabranim uskim segmentima potražnje (npr. nautičari, enofili, turisti "treće dobi", sportaši, poslovni itd.);
- angažiranje turističkih posrednika u popunjavanju turistički receptivnih kapaciteta u pred i posezoni;
 - unaprjeđenje/brendiranje hotelske ponude koja podrazumijeva integraciju s velikim hotelskim korporacijama i privlačenje novih inozemnih kapitalnih ulaganja;
 - bezuvjetno zaustavljanje stihijske izgradnje soba, apartmana, stanova i kuca za odmor u okviru kojih je izuzetno teško u cijelosti pratiti ostvareni turistički promet;
 - osnažiti sistem turističke inspekcije u cilju suzbijanja nelojalne konkurencije među pružateljima usluga smještaja;
 - cjelovita sistematizacija i certificiranje radnih mjesta u sistemu turizma;
 - zadovoljnije korisnike usluga, a u konačnici i izdašniju turističku potrošnju;
 - redizajniranje sistema obrazovanja za potrebe turizma;
 - postupno, ali iz temelja mijenjanje stavova o ulozi i značaju turizma u nacionalnoj ekonomiji.

5.2. Preporuke UNTWO

Najznačajnije preporuke dolaze od Svjetske turističke organizacije (UNWTO), koja u dokumentu *The Policy Brief on Tourism and Covid-19* iznosi “Putokaz za transformaciju turizma”, koji “mora obuhvatiti pet prioriternih područja” (UNWTO (2021)). Mapa puta za transformaciju turizma glasi:

1. Ublažiti socio-ekonomske utjecaje na sredstva za život, posebno na zapošljavanje žena i ekonomsku sigurnost.
2. Povećati konkurentnost i izgraditi otpornost, uključujući ekonomsku diverzifikaciju, uz promociju domaćeg i regionalnog turizma gdje je to moguće i olakšavanje povoljnog poslovnog okruženja za mikro, mala i srednja preduzeća.
3. Unaprijediti inovacije i digitalnu transformaciju turizma, uključujući promociju inovacija i ulaganja u digitalne vještine, posebno za radnike koji su privremeno bez posla i za one koji traže posao.
4. Podsticati održivost i zeleni rast kako bi se pomaknuo prema otpornom, konkurentnom, resursno efikasnom i ugljičnom neutralnom turističkom sektoru. Zelene investicije za oporavak mogle bi biti usmjerene na zaštićena područja, obnovljivu energiju, pametne zgrade i cirkularnu ekonomiju, između ostalih mogućnosti.
5. Koordinacija i partnerstva za ponovno pokretanje i transformaciju sektora prema postizanju ciljeva održivog razvoja, osiguravanje ponovnog pokretanja i oporavka turizma stavlja ljude na prvo mjesto i zajednički rad na ublažavanju i ukidanju ograničenja putovanja na odgovoran i koordiniran način.

5.3. Pripreme za sutra (prema preporukama UNWTO¹)

Turizam se može oporaviti i ponovno postati ključni dio nacionalnih gospodarstava i šire agende održivog razvoja. Ova kriza također može pružiti jedinstvenu priliku za oblikovanje sektora kako bi se osiguralo da ne samo da raste, već i postaje bolji, uz uključivost, održivost i odgovornost kao prioritetima. Nadalje, kako bi se izgradila otpornost za budućnost, posebnu pozornost treba posvetiti stvaranju raznolikosti turističkih sektora i promicanju održivosti na svim razinama.

Diversificirati turizam

- Diversificirati turizam kako bi se izbjegla ovisnost o jednoj jedinoj djelatnosti ili tržištu. Strani posjetitelji predstavljaju visoku izvoznu vrijednost i mora ih se smatrati dijelom nacionalnih programa za promicanje izvoza. Istodobno, domaća tržišta često su okosnica sektora.
- Radite na povećanju konkurentnosti domaćih i unutar-regionalnih putovanja putem poboljšane povezanosti i olakšavanja putovanja.
- Pozabavite se temeljnim promjenama u potražnji. Shvaćanje mogućih promjena u preferencijama potrošača i ponašanju nakon krize, bit će od kritične važnosti.
- Osigurajte ugroženijim zajednicama i skupinama sposobnost za razvoj novih turističkih proizvoda koji podržavaju ruralne regije i zajednice u nepovoljnijem položaju.

¹ UNWTO (2021), *Preporuke*.

- Olakšajte i/ili poboljšajte sheme socijalnog turizma namijenjene starijim osobama, obiteljima, mladima i osobama s invaliditetom

Uložiti u sisteme tržišnog i digitalnu transformaciju

- Odluke i strategije temeljene na dokazima su ključne, osobito u trenucima krize. Ulagati u podatke, analize i partnerstva koja omogućavaju pomno, kratkoročno praćenje razvoja i učinka turizma.

- Uspostavite nacionalne i lokalne opservatorije održivog turizma za mjerenje svih dimenzija turizma u partnerstvu s relevantnim dionicima i dijeliti ove informacije sa sektorom.

- Prihvatite digitalnu transformaciju i ojačajte inovacijske ekosisteme u javnom i privatnom sektoru.

Ojačajte upravljanje turizmom na svim razinama

- Stvorite nacionalne mehanizme upravljanja turizmom koji u potpunosti angažiraju privatni sektor, lokalne zajednice i promoviraju pristup „cijele vlade“ turističkom razvoju.

- Razvijte i ojačajte Organizacije za upravljanje destinacijama (DMO) za učinkovit i održiv razvoj turizma na lokalnoj razini.

- Izgradite institucionalni kapacitet među strukturama lokalne i regionalne uprave za bolju otpornost i brži oporavak.

- Uključite udruge turističkih radnika i civilno društvo u promociju platforme građana kako bi se osiguralo da se čuju svačija mišljenja.

Pripremite se za krizu i osigurajte da turizam postane dio nacionalnog mehanizma i sistema za krizne situacije

- Globalne krize zahtijevaju globalna rješenja. Vlade, radeći sa UNWTO-om, trebale bi stvoriti Globalni mehanizam za odgovor na krizu u turizmu.

- Treba preispitati sve naučene lekcije, uključujući potrebu za poboljšanjem procjene rizika i spremnosti za krizu u javnom i privatnom sektoru.

- Potrebno je osigurati uključivanje turizma u nacionalne mehanizme i sisteme za krizne situacije.

- Napravite planove za krizne situacije u turizmu i u potpunosti prihvatiti načela pripravnosti i upravljanja krizama u turističkom sektoru.

- Preispitajte postojeća pravila i propise koji definiraju odnos između potrošača, pružatelja usluga, posrednika, kao i polica osiguranja kako bi bili bolje spremni se za iznimne situacije.

- Osigurajte pridržavanje i poštivanje međunarodnih zdravstvenih propisa.

Ulažite u ljudske potencijale i razvoj talenata

- Preispitajte i ažurirajte nacionalnu strategiju za ljudske potencijale u turizmu.

- Gradite izdrživost sektora i pripremite se za budući rad s kvalificiranom i pripremljenom radnom snagom i adekvatnim strategijama obrazovanja i osposobljavanja.

- Uspostavite partnerstva s čelnicima putničke i turističke industrije, sveučilištima, obrazovnim centrima, digitalnim igračima, privrednim komorama i turističkim udruženjima kako bi unaprijedili nove vještine za budućnost rada i zadovoljili vještine potrebne u tom sektoru.

- Osigurajte da ranjivije skupine poput žena, mladih, imigranata i osoba s invaliditetom

izričito budu uključene u strategije razvoja ljudskih potencijala.

- Poštujte načela poštenog rada i jednakih mogućnosti. Poslodavci trebaju osigurati sigurno i zdravo radno okruženje uvođenjem preventivnih i zaštitnih mjera kako bi se izloženost radnika riziku svela na najmanju moguću mjeru.

Postavite održivi turizam čvrsto u nacionalnu agendu

- Osigurajte uključivanje turizma u nacionalne prioritete, odražavajući njegovu sposobnost stvaranja radnih mjesta, i promicanja ekonomskog rasta i uključenost.

- Omogućite pristup uključenosti čitave vlade u razvoj turizma uspostavljanjem Nacionalnih turističkih vijeća za koordinaciju svih politika i suradnje s privatnim sektorom.

Prijedite na kružnu ekonomiju i prihvatite COR

- Ova bi kriza mogla ugroziti našu kolektivnu sposobnost da postignemo 17 ciljeva održivog razvoja do 2030. godine. Treba definirati, revidirati ili unaprijediti provedbu održivog i odgovornog turizma u okviru ciljeva održivog razvoja.

- Treba podržati prijelaz na kružno gospodarstvo - ova je kriza i prilika da se snažnije istakne razvoj strategija koje poboljšavaju koordinirano djelovanje i odluke svih aktera (proizvođača, distributera, potrošača itd.) u turističkom lancu vrijednosti. To može podržati integriranje kružnosti u turističko poslovanje, prijelaz na turističko poslovanje koje koristi učinkovitije resurse i manje udjele ugljika, istovremeno povećavajući konkurentnost i otpornost sektora.

- Potpunije prihvaćanje održivosti pomoći će turizmu jer sektor uspostavlja bliže veze sa širim sustavom Ujedinjenih naroda. Otporniji sektor je od vitalnog značaja ako turizam želi postati ključni partner UN-ovih agencija, međunarodnih organizacija i međunarodnih financijskih institucija, dok globalna zajednica radi na realizaciji Agende 2030.

Buduća istraživanja bit će pred izazovom analiziranja očekivanih promjena u ponašanju potrošača i putovanja s krajnjim ciljem razvoja novih poslovnih modela korištenjem inovativnih pristupa za suočavanje s 'novom normalnošću' (Lucie Plzáková, Egon Smeral, 2022). Dalja istraživanja bi se trebala baviti pitanjem hoće li iskustva s virtuelnim sastancima tokom krize COVID-19 ograničiti konferencijski, poslovni i događajni turizam i transformirati stare obrasce sastanaka. Ovo bi moglo imati ozbiljan utjecaj na gradski turizam, budući da konvencije, poslovni sastanci i događaji značajno doprinose dodanoj vrijednosti u regionu i zapošljavanju. Uzimajući u obzir potonje činjenice, gradski (turistički) menadžeri i istraživači će imati izazov da identifikuju druge poslovne oblasti koje zamjenjuju dodanu vrijednost i gubitak zaposlenosti zbog tekućih strukturnih promjena u korist nenaseljenih područja.

ZAKLJUČAK

Sektor turizma je vrlo osjetljiv i pod utjecajem je raznih vanjskih i unutarnjih faktora. Prirodne katastrofe, teorizam, financijske krize i zarazne pandemije negativno utiču na turističku potražnju i efekte putničkih organizacija. Pandemije i izbijanja bolesti mogu biti najznačajniji zbog svog utjecaja na društvene i ekonomske promjene.

Putovanja i turizam podložniji su katastrofama i krizama od ostalih privrednih djelatnosti. Strategije i mjere za komunikaciju o zdravlju (npr. socijalno distanciranje, zabrane putovanja i mobilnosti, blokade u zajednici, kampanje ostanka kod kuće, samoizolacija ili obvezna karantena i ograničenja gužve) zaustavljaju međunarodna putovanja, turizam i slobodno vrijeme.

Kako zemlje postepeno ukidaju ograničenja putovanja, a turizam se polako ponovo pokreće u mnogim dijelovima svijeta, zdravlje mora i dalje biti prioritet, a koordinirani zdravstveni protokoli koji štite radnike, zajednice, putnike i tursite, dok podržavaju kompanije i radnike, moraju biti čvrsto uspostavljeni. Samo kroz kolektivno djelovanje i međunarodnu suradnju moći ćemo transformirati turizam, unaprijediti njegov doprinos *Agendi 2030* i njegov pomak ka inkluzivnom i ugljično neutralnom sektoru koji koristi inovacije i digitalizaciju, prihvaća lokalne vrijednosti i zajednice i stvara pristojne prilike za zapošljavanje za sve, ne ostavljajući nikoga iza sebe.

Kao vrlo ranjiva industrija na širok raspon ekoloških, političkih i društveno-ekonomskih rizika, turizam je navikao i postao je otporan u oporavku (od raznih kriza i izbijanja) od ovih rizika (npr. terorizam, potresi, ebola, itd. SARS, Zika). Međutim, priroda, okolnosti bez presedana i učinci Covid-19 pokazuju znakove da ova kriza nije samo drugačija, već također ima potencijal imati duboke i dugoročne strukturne i transformacijske promjene u turizmu kao socio-ekonomskoj djelatnosti i industriji, kao i drugim privrednim djelatnostima. Doista, globalna i golema pandemija te višedimenzionalni i međusobno povezani utjecaji koji izazivaju trenutne vrijednosti i sisteme te dovode do svjetske recesije i depresije najistaknutije su karakteristike ove epidemije.

LITERATURA

1. Bellini, N., Go, F. M., & Pasquinelli, C. (2016): *Urban Tourism and City Development: Notes for an Integrated Policy Agenda*. Tourism in the City: Springer International Publishing.
2. Bobbitt, Philip (2008), *Terror and Consent*. Allen Lane.
3. Chang, C. L.; McAleer, M, Wang, Y. A. (2020), *Herding behaviour in energy stock markets during the Global Financial Crisis, SARS, and ongoing COVID-19*. Renew. Sustain. Energy Rev. 2020, 134, 110349.
4. Čavlek, N. i osrali, (2010), *Prilog novim odrednicama turističke politike u Hrvatskoj*. Acta turistica, Vol. 22, No.2. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/70623>
5. Čorak, Sanda i Matina Gjurašić, urednice (2021), *Covid-19: Prijetnja i prilika za HR turizam*, Institut za turizam. Zagreb.
6. David Mc., Baker, A. (2014), *The Effects of T ects of Terrorism on the Travel and Tourism Industry*, International Journal of Religious Tourism nad Pilgrimage, Vol 2, Issue Dostupno na:<https://arrow.tudublin.ie> > cgi > viewcontent.
7. *Europsko gospodarstvo od početka tisućljeća*. Dostupno na: <https://ec.europa.eu> > trad > hr hr.
8. Plzáková, Lucie, Egon Smeral (2021), *Impact of the COVID-19 crisis on European tourism*. SAGE Journals, July 17.
9. Plzáková, Lucie, Egon Smeral (2022), *Impact of the COVID-19 crisis on European tourism*, Tourism Economics. 2022 Feb; 28(1): 91–109.

10. Plzáková, Lucie Egon Smeral (2022), *Impact of the COVID-19 crisis on European tourism*. SAGE Journals. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/>
11. Postma, A. (2013), *When the tourists flew in': critical encounters in the development of tourism*, Groningen University, Groningen; Bellini, N., Go, F. M., & Pasquinelli, C. (2016): *Urban Tourism and City Development: Notes for an Integrated Policy Agenda*. Tourism in the City: Springer International Publishing.
12. Mamirkulova et al. (2020), *New Silk Road infrastructure opportunities in developing tourism environment for residents better quality of life*. Glob. Ecol. Conserv., 24.
13. Miličević, Snežana, Ervaćanin, Vladimir (2016), *Utjecaj kriza na razvoj turizma u svetu*. Dostupno na: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2016>
14. Naslund et al. (2015), *Emerging Health and Health interventions for serious mental illness: A review of the literature*. Journal of Mental Health 24.
15. Verghese, Sneha (2022), *Global Sustainable Tourism Market Analysis (2022-2032)*. Dostupno na: <https://www.futuremarketinsights.com/reports/sustainable-tourism-sector-overview-and-analysis>
16. Stanić, Narina (2021), *Utjecaj pandemije COVID-19 na hrvatski turizam* (završni rad). Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
17. Tuszyńskat, Beata (2018), *Research for TRAN Committee - Overtourism: impact and possible policy responses*. European parliament: Policy Department for Structural and Cohesion Policies Directorate-General for Internal Policy.
18. UN (2020), *Procjena socioekonomskog uticaja krize uzrokovane pandemijom COVID-19 u Bosni i Hercegovini*. Dostupno na: <https://www.undp.org/un-ova-p...>
19. UNWTO (2021), *Secretary-General's Policy Brief on Tourism and COVID-19, 2021*. Dostupno na: <https://www.unwto.org/tourism-and-covid-19-unprecedented-economic-impacts>.
20. UNWTO (2021), *Tourism and COVID-19 – unprecedented economic impacts*. Dostupno na: <https://www.unwto.org/tourism-and-covid-19-unprecedented-economic-impacts>.
21. UNWTO (2021), *World Tourism Barometer, January*. Madrid: UNWTO. Dostupno na: <https://www.e-unwto.org/toc/wtobarometereng/19/1>.
22. UNWTO (july 2020), *The impact of Covid on Tourism*.
23. UNWTO (2011), *World Tourism Barometer, 9(1)*. Dostupno na: <https://www.e-unwto.org/wtobarometereng>. (22.7.2022).
24. UNWTO (2011), *Economic crisis, tourism decline and its impact on the poor*. Dostupno na: <https://www.unglobalpulse.org/project/economic-crisis-tourism-decline-and-its-impact-on-the-poor-2011/>
25. UNWTO (2010), *World Tourism Barometer, 8(3) October*. Dostupno na: http://www.unwto.org/facts/eng/pdf/barometer/UNWTO_Barom10_3_en_
26. UNWTO (2009), *Global Pulse Initiative. Harnessing Innovation to Protect the Vulnerable*. Dostupno na: www.unglobalpulse.org.